

З.І.Галушка, канд. екон. наук

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ДОБРОБУТУ: СУПЕРЕЧНОСТІ ЧИ НЕМОЖЛИВІСТЬ ПРИЙНЯТТЯ ЕФЕКТИВНИХ РІШЕНЬ?

Досліджуються етапи розвитку теорії добробуту. Визначені основні суперечності у методології, теорії й практиці реалізації цих теорій, а також нові проблеми та можливості їх розв'язання в умовах глобалізації.

Теорія добробуту була завжди популярною, інколи вона зводилась у ранг соціальної політики урядів, але ніколи не була абсолютно визначеною і до сьогоденного дня вимагає ґрунтовних досліджень, які б дозволили: чітко встановити параметри та умови досягнення добробуту; зв'язати між собою проблеми та цілі економічного зростання і добробуту суспільства; показати шляхи реалізації цілей добробуту через конкретні господарські механізми; визначити перспективи вирішення цих проблем в умовах глобалізації.

Історія розвитку економічної теорії одночасно виступає як історія розвитку науки про багатство, добробут і можливості їх досягнення. Ці проблеми об'єктивно вивчали найвідоміші економісти усіх часів¹. Однак аналіз процесів розвитку економічної теорії добробуту та методології дослідження цих проблем показує, що, незважаючи на значний її прогрес у другій половині ХХ століття та інтенсивний розвиток процесів соціалізації економіки в ряді країн, вона все ж перебуває у кризовому стані, бо так і не змогла знайти ефективні шляхи вирішення соціальних проблем для більшості країн. Цей факт, зокрема, підкреслювали відомі вчені, аналізуючи історію розвитку та сучасні проблеми економічної теорії в цілому².

До причин неспроможності теорій добробуту відносять такі: 1) певне ігнорування загальнонаукових підходів до аналізу соціальних систем, що, з одного боку, не сприяє вивченню багаторівневої системи економічних інтересів та не зобов'язує вивчати соціальні проблеми у взаємозв'язку із

---

¹ Достатньо зауважити, що за видатні досягнення у розвитку цих теорій було присвоєно Нобелівські премії з економіки Джону Хіксу (Англія) і Кеннету Ерроу (США) – за роботи з теорії загальної економічної рівноваги і економіки добробуту (1972); Джеймсу Б'юккенену (США) – за розвиток основ теорії прийняття економічних і політичних рішень (1986); Гаррі Беккеру (США) – за розширення кола проблем людської поведінки та реагування (1992); Амат'ї Сену (Індія) – за внесок в економічний аналіз добробуту населення (1998).

² Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Предисловие к третьему изданию. – М., 1994; Полтерович В. Кризис экономической теории. Доклад на научном семинаре Отделения экономики и ЦЭМИ РАН // Материалы научного семинара ОЭ и ЦЭМИ РАН 21–23 ноября 1998 года. – М., 1998. – С. 15.

культурними, національно-історичними, психологічними, демографічними, соціально-політичними, інституціонально-правовими та іншими характеристиками, а з іншого – не дає можливості відійти від лінійних підходів у поясненні соціально-економічних змін; 2) зосередження на окремих проблемах забезпечення суспільного добробуту, переважно на вивченні ролі держави або ринку у розв'язанні соціальних проблем, та відсутність систематизації підходів до вивчення даної проблеми; 3) для пояснення динаміки добробуту використовується низка узагальнених соціально-економічних показників, які не дають можливості визначити й порівняти якісні оцінки життєвого рівня та добробуту суспільства; 4) у 90-х роках ХХ століття економічна теорія виявилась неспроможною передбачити та пояснити закономірності трансформації соціально-економічних процесів (тоді, до речі, більш ефективним виявився синергетичний підхід до аналізу перехідної економіки); 5) зміна підходів до вивчення соціальних проблем часто заперечувала попередні доробки вчених, які раніше вважались "фундаментом" цих теорій. Відсутність такого "фундаменту", як зауважує В.Полтерович, зумовлює нестійкість теоретичних конструкцій.

В.Полтерович цілком справедливо доводить, що, на жаль, найбільш загальні результати економічних досліджень у певній мірі негативні, бо у науці не існує в достатній мірі визначених закономірностей подальшого розвитку соціально-економічних процесів. Це стосується і теорії добробуту. Часто емпіричні дані позитивного аналізу показують, що попередньо визначені закономірності не підтверджуються, а заперечуються. Конкретні результати досліджень свідчать про неспроможність попередніх гіпотез, на які спираються дослідження, хоч ми допускаємо, що в соціальних процесах (особливо у періоди нестійкості та біфуркацій) такі висновки самі по собі стають закономірністю.

Теорія добробуту стосується вивчення методів організації господарської діяльності, спрямованих на максимізацію багатства. Її прийнято відносити до нормативної економіки, бо істинність цього поняття важко перевірити емпіричними методами. Як правило, поняття "нормативна економіка" та "економіка добробуту" ототожнюються, коли аналіз стосується конкретних з оцінкою привабливості урядових рішень³. Нормативна економіка здійснює оцінку ефективності різних рішень і пропонує нові, які краще відповідають певним цілям. Головна проблема – вивчити критерії добробуту та визначити, хто має приймати рішення, що впливають на добробут. У теоріях добробуту часто виникали суперечності через неспроможність у повному обсязі простежити наслідки урядових програм, а також через розбіжності в поглядах на природу економіки, в поглядах на цінності та цілі⁴.

А.Сміт (1723–1790) ставив добробут у залежність від продуктивності суспільної праці та її пропорційності потребам споживачів, вважаючи джерелом добробуту зарплату, прибутки, ренту, а їх величину – від "...загальних умов суспільства, від його багатства або бідності, від його

³ Дж.Е.Стігліц. Економіка державного сектора // Перекл. з англ. А.Олійник та Р.Скільський. – К., 1998. – С. 42–43.

⁴ Там же. – С. 49.

процвітання, застою чи занепаду, а почасти залежно від особливостей природи того чи того застосування праці чи капіталу"⁵. На думку Дж.Бентама (1748–1832), добробут визначається щастям найбільшої кількості людей. У його концепції людина є виключно споживачем, причому спрямованим на негайне задоволення потреб. Чим більше щасливих людей, тим більший добробут. Така "арифметика щастя" була заснована на положенні про те, що всі люди мають ідентичні функції корисності доходу.

Теорія Бентама не сприймалася його сучасниками. Однак бентамівський універсальний споживач стає центральною фігурою маржиналістського аналізу. Г.Госсен (1810–1858) вперше сформулював закон спадної граничної корисності (закон насичення потреб), використавши філософію утилітаризму з її принципами розумного егоїзму, суб'єктивного зіставлення вигод і втрат, задоволення і страждань. Представники австрійської школи маржиналізму К.Менгер (1840–1921), Ф.Визер (1851–1926), Е.Бем-Баверк (1851–1919) великого значення надавали індивідуальним оцінкам корисності, зіставленням вигод і втрат, споживчим очікуванням, розробили способи обчислення загальної корисності. К.Менгер структурував блага, які задовольняють потреби людей, виділивши блага нижчого і вищого порядку, комплементи та субститути, економічні та неекономічні, товари та послуги. Він побудував шкалу корисності на основі ранжирування благ за їх цінністю та дійшов висновку, що "цінність речі вимірюється величиною граничної корисності цієї речі"⁶.

Представники неокласичної кембриджської школи А.Маршалл (1842–1924), Ф.Еджуорт (1845–1924), А.Пігу (1877–1959) вивчали структуру благ (матеріальних і нематеріальних), вважаючи, що багатство створюється не лише у сфері виробництва, а й у сфері послуг. А.Маршалл пов'язав функцію корисності і криву попиту, увів у наукову лексику поняття цінової еластичності попиту, надлишку споживача, вивчав факторні доходи як джерело попиту. Він доповнив правило максимізації корисності, визначивши, що "...споживач максимізує своє задоволення, якщо він: 1) урівноважує зважені граничні корисності усіх товарів, тобто граничні корисності усіх товарів, зважені по їх цінах; 2) вирівнює співвідношення граничних корисностей і співвідношення цін для кожної пари товарів, що споживаються; 3) вирівнює граничну корисність доларової вартості кожного товару, придбаного за даною ринковою ціною, тобто вирівнює граничну корисність доларів, витрачених на всіх ринках"⁷.

А.Маршалл пов'язував суспільний добробут з механізмом розподілу ресурсів і дійшов висновку, що рівновага попиту і пропозиції на ринку означає максимізацію загальної вигоди, яку отримують покупці і продавці. Економічний добробут вимірюється за допомогою надлишку споживача – суми, яку споживачі готові заплатити за товар, за мінусом суми, яку вони дійсно платять. Цей надлишок визначає вигоду, яку покупці отримують від використання продукту, таку, яку вони самі собі уявляють.

⁵ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К., 2001. – С. 39.

⁶ Австрійская школа в политической экономии: К.Менгер, Е.Бем-Баверк, Ф.Визер. – М., 1992. – С. 128.

⁷ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – С. 316.

А.Пігу у праці "Економічна теорія добробуту" (1932) уперше використав поняття показників суспільного (економічного) добробуту. У поняття індивідуального добробуту він включав показники якості життя – умови довкілля, відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Він вважав, що оптимум добробуту можливий лише при державному втручанні у механізм використання ресурсів та розподілу доходів (оскільки вирівнювання доходів максимізує суму корисності в суспільстві), й підкреслював, що економічний добробут жодною мірою не рівнозначний загальному добробуту, оскільки він не включає такі елементи, як оточуюче середовище, взаємовідносини між людьми, місце в суспільстві, житлові умови, громадський порядок. А.Пігу приділяв значну увагу перерозподілу доходу від багатих до бідних – трансферту доходів.

Відомий англійський інституціоналіст Дж.А.Гобсон (1858–1940) суть добробуту бачив у індивідуальному здоров'ї, гармонії фізичної та духовної діяльності. Дж.М.Кейнс (1883–1946) був упевнений, що рівень добробуту визначає держава, впливаючи на рівень зайнятості ресурсів та розмір національного доходу. Він ввів у науку поняття ефективного попиту, який вважав головною умовою зростання національного доходу і зайнятості.

Отже, усі названі вчені розглядали добробут як суму кількісних, таких, що піддаються виміру, корисностей для всіх індивідів і для суспільства. Відповідно, оптимальним вважався такий перерозподіл ресурсів, який максимізував добробут. Вони ігнорували проблему порівняння корисності для різних людей, а також не вивчали питання про порівняння різних оптимумів, пов'язаних з різним розподілом доходів.

В.Парето (1848–1923) у "Підручнику політичної економії" (1906) не тільки відхилив кількісну корисність, а й обмежив свій аналіз жорсткими умовами, вважаючи, що єдиними змінами, які можуть оцінюватися, є ті, які роблять усім або добре, або погано, або ті, які роблять краще хоч би одній людині, не роблячи гірше будь-кому іншому, – поліпшення добробуту будь-кого за рахунок когось іншого не може оцінюватися в кількісних одиницях корисності. В.Парето сформулював принцип, відповідно до якого максимум добробуту досягається при оптимальному розміщенні ресурсів, коли будь-який їх перерозподіл не збільшує корисності в суспільстві. Поліпшення за Парето – це розподіл ресурсів таким чином, що при підвищенні добробуту одних людей добробут інших не погіршується. В.Парето розумів, що загальний суспільний добробут не може залежати тільки від обсягу матеріальних благ, доступних завдяки раціональному егоїзму та особистому інтересу, без їх розподілу на засадах гуманістичної етики, він шукав джерела добробуту суспільства у сфері державних фінансів, вважаючи, що через бюджетно-податкову політику держава має забезпечувати реалізацію демократично визначених етичних ідеалів. Поліпшення за В.Парето можливе стосовно забезпечуваних державою благ і послуг неринкового походження завдяки їх неподільності та неконкурентності споживання.

Оптимальний, або ефективний, розподіл за В.Парето – теоретичний варіант, оскільки реально суспільство через електоральні та парламентські процедури може віддати перевагу менш економічно ефективному, але

більш соціально справедливому чи політично прийнятному розподілу, що зазвичай і є причиною для державного втручання в економічні й розподільчі процеси. Вважається, що за критерієм В.Парето виправдана тільки та фінансово-економічна політика, котра нікому не наносить шкоди. Отже, така умова накладає серйозні обмеження на практичне застосування даного підходу. Н.Калдор (1908–1986) і Дж.Хікс (1904–1989) запропонували принцип компенсації, відповідно до якого зміна економічних умов збільшує суспільний добробут у тому разі, коли індивіди, що отримали певний вигравш, можуть компенсувати збиток тим, хто його поніс, але при цьому залишитись у вигравші. У даному разі можливість компенсації розглядається як умова, достатня для того, щоб розглядати економічні зміни як зростання багатства суспільства. Оскільки збільшення корисності одних перевищує збитки інших, значить сумарна суспільна корисність зростає – у цьому суть даного критерію.

Крім ефективності, існує проблема рівності – справедливості розподілу благ між різними групами покупців і продавців. По суті, вигоди ринкової торгівлі визначають як пиріг, який треба розділити між суб'єктами ринку. Питання ефективності полягає у розмірах пирога, а питання рівності – у справедливості розподілу його частин. Оцінка рівності виявляється більш складною, ніж оцінка ефективності. Вивчаючи вплив оподаткування на економічний добробут, А.Маршалл дійшов висновку, що введення податку означає збільшення ціни для покупців та зменшення ціни для виробників, що веде до скорочення випуску і споживання, значить, розмір ринку стає меншим за оптимальний. Податки не дозволяють покупцям і продавцям отримувати вигоду із торгівлі – це джерело безповоротних втрат суспільства. Отже, вплив податків на стимули веде до зниження ефективності розподілу ресурсів. "Податки дорого коштують суб'єктам ринку не лише тому, що відбувається переміщення необхідних їм ресурсів до уряду, а й тому, що оподаткування змінює мотиви людей і викривлює результати функціонування ринку", – зауважує Г.Менкью⁸.

Ф.Т.Еджуорт вивчав поняття узагальненої функції корисності. Він підійшов до аналізу споживчої поведінки з точки зору ординалістської теорії, запропонував використання кривих байдужості, за допомогою графічної побудови проаналізував двосторонній конкурентний обмін та оптимальність розміщення двох обмежених за обсягом благ (ресурсів) між двома індивідами (фірмами) і дійшов висновку, що розподіл продуктів тоді ефективний, коли увесь обсяг продукції розподіляється між споживачами так, що неможливо поліпшити стан одного, не погіршивши стан іншого. А.Бергсон у 1938 році розробив функцію загального добробуту, дотримуючись думки, що вона формується вищим авторитарним органом. А.Бергсон і П.Самуельсон (1915) запропонували функцію добробуту, за якою суспільний добробут визначається добробутом окремих членів суспільства. Вони вважали, що слід визначати внесок кожної індивідуальної функції корисності у суспільну корисність, а значить, порівнювати корисність, отриману різними особами. На думку багатьох економістів, ця про-

⁸ Принципы экономикс. 2-е изд. / Н.Г.Мэнкью. – СПб., 2004. – С. 159.

блема у П.Самуельсона залишилась невирішеною через відсутність чіткого теоретичного формулювання.

Отже, як справедливо помітив В.Полтерович, "найбільш загальні теоретичні результати мають у певному розумінні негативний характер – це висновки, які у явному чи неявному вигляді підтверджують, що в теоріях, що розглядаються, не вистачає постулатів для того, щоб отримати відповіді на порушені питання"⁹. Проблема добробуту завжди пов'язувалась із проблемою справедливості, а проблема справедливості – з розподілом і перерозподілом доходів. Але, як пише М.Блауг, "... віра в те, що "ефективність" і "справедливість" можуть бути певним чином розділеними, являє собою одну із найдавніших ілюзій економічної науки"¹⁰. Більше того, вони завжди ставились в основу економічної політики держави.

Ще один приклад – це неможливість раціонального узгодження інтересів, яка дістала назву "теореми неможливості". К.Ерроу (р.н.1921) показав, що агрегування індивідуальних переваг не може дати позитивного вирішення проблеми, оскільки суспільні переваги не мають властивості транзитивності, яка необхідна для визначення оптимуму. "Теорема неможливості" означає, що будь-який колективний вибір, який відповідає вимогам повного впорядкування, транзитивності, універсальності, Парето-сумісності і незалежності від інших альтернатив, перетворює одного індивіда в диктатора, тобто суспільний вибір не може бути одночасно і раціональним, і демократичним. К.Ерроу пропонує вибрати певний варіант використання бюджету із декількох. Якщо існує фіксована кількість агентів і кожний визначає свої переваги і ранжирує варіанти, то які мають бути правила суспільного вибору? К.Ерроу називає вимоги, які будуть задовольняти правила суспільного вибору: 1) має бути така альтернатива, яка задовольняє переваги більшості членів суспільства. Якщо всі надають перевагу одній альтернативі, на неї падає й суспільний вибір (аксіома одностанності); 2) аксіома незалежності: чи надає суспільство перевагу альтернативі А, а не Б, це стосується лише альтернатив А і Б, але не інших можливостей. Висновок дивний – усім перерахованим вимогам задовольняє лише диктаторський варіант. Можна взяти будь-якого члена суспільства і здійснювати суспільний вибір у відповідності з його перевагами. Цей результат отримав назву "теореми неможливості". Раціональний компромісний вибір неможливий – такий результат досліджень К.Ерроу. Заслуга цієї теорії – пояснення, чому правила суспільного вибору – процедури голосування – не транзитивні. В.Сен, аналізуючи "теорему неможливості", говорить, що вона занадто песимістична, бо сам Ерроу вів пошук обмежень, які б гарантували послідовні рішення більшості тоді, коли домінують розподільні питання і коли люди намагаються максимізувати власні частки без піклування про інших (кожний надає перевагу тому поділу суспільного пирога, який збільшує його власну частку). Однак коли існує життєво важ-

⁹ Полтерович В. Кризис экономической теории.

¹⁰ Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – С. 545.

ливе питання національного насильства – електорат розсудливо послідовний і одноголосний¹¹.

Довгий час існувала думка, що рішення, які ухвалюються окремими політиками, політичними чи державними організаціями, повинні мати на меті принесення максимальної користі суспільству. У Вікселль 1897 року вперше визначив політику як взаємовигідний обмін між громадянами і суспільними структурами. Пізніше ця думка знайшла своє відображення у теорії суспільного вибору, представником якої був Дж.Бьюкенен (р.н.1919). Він досліджував шляхи обмеження державного регулювання, вважаючи, що суспільний вибір – це політичний ринок, на якому взаємодіють політики, виборці та державні чиновники. Продавцем виступає політик, покупцем – виборець, а держава повинна виконувати посередницькі функції. Політики пропонують пакети різних програм, а виборці, коли вони вибирають одну із цих програм, розплачуються своїми голосами. Купівля-продаж передвиборних програм становить суть сучасної представницької демократії. Ринок працює погано, але це не означає, що держава буде "працювати" краще. Конкуренція політиків за голоси виборців веде до посилення втручання держави в економіку. Через державні програми відбувається перерозподіл доходів від різних груп населення на користь середнього класу, а невеликі, але тісно згуртовані політичні групи, беруть верх над широкою, але розсіяною більшістю. Щоб підтримати ефективність регулювання, треба вести мову не про те, які підходи кращі, а кардинально удосконалити сам механізм прийняття рішень на політичному рівні. Завдання полягає у тому, щоб підготувати нову систему розробки політичних рішень, схожу на ту, яка виникає при виборі рішень на товарному ринку.

На думку Дж.Бьюкенена, на цих ринках існує різниця у мотивах поведінки, а головне – "неоднакова структура" ринкової і політичної систем. Політичні рішення – це вибір альтернативних варіантів (як і на товарних ринках). Такий обмін не зовсім раціональний, адже частіше податки сплачують одні, а блага за рахунок податків отримують інші. Лиш на політичному ринку замість принципу "один долар – один голос" діє принцип "одна людина – один голос". Саме з цим принципом теоретики суспільного вибору пов'язують високу вірогідність появи у сфері політики результатів, які не можуть бути оптимальними з погляду суспільства.

Отже, економічна теорія добробуту стала поступово трансформуватись у теорію суспільного вибору, в рамках якої здійснюється позитивний аналіз того, як формуються та реалізуються різноманітні суспільні переваги. Ця проблема економічної науки має тісний зв'язок з теорією держави і права, правилами голосування, поведінкою виборців тощо.

Дж.Бьюкенен писав: "Політика – складна система обміну між індивідами, у якій останні намагаються колективно досягнути своїх власних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, крім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному – від місцевої пожежної охорони

¹¹ Сен А. Можливість суспільного вибору // <http://nobel.org.ua/images/laureats/6/1998/sen.pdf>.

до суду"¹². Він досліджував проблему вибору такого механізму, який би мінімізував негативні наслідки перерозподільних процесів і максимізував позитивні. Держава у Дж.Бьюкенена виступає у вигляді "держави, що передає". Ця функція проявляється у політиці перерозподілу доходів. На його думку, інститути повинні існувати для того, щоб реалізувати особисті цілі індивідів. Отже, основним джерелом перетворень виступає людина, а індивідуальний добробут стає фундаментальною проблемою соціально-економічного розвитку.

А.Сен, аналізуючи механізми державного вирішення соціальних проблем, зауважує, що вони, як правило, не дають бажаних результатів. На його думку, головною проблемою теорії добробуту в умовах ринку стала проблема оптимізації, яку розуміють як максимальну продуктивність затрат праці, що досягається при раціональному використанні ресурсів.

Дослідження зміни підходів до проблеми добробуту як цільової спрямованості розвитку суспільства та як критерію його ефективності дає можливість стверджувати, що найбільш загальними цільовими цінностями соціальної системи виступають: ефективність за Парето, справедливість як рівність можливостей, розподільчі цінності, рівномірність розподілу доходів, соціальний добробут. Їх реалізація повинна забезпечувати організаційну ефективність суспільства, яка визначається рівнем і якістю життя його членів, їх соціальною безпекою, а також створенням умов для коеволюції людини, суспільства і природи.

Щодо визначення причин суперечностей та неспроможності деяких теорій можна зауважити, що: 1) соціально-економічна дійсність дуже багатогранна та може мати безліч варіантів розвитку, і швидкість її змін часто випереджає темпи її усвідомлення та пояснення, – цим пояснюється різноманітність підходів різних учених до вивчення тих самих проблем і висвітлення їх з різних поглядів; 2) вплив суб'єктивних факторів на соціальні процеси значний, особливо це помітно в дослідженні підходів у соціальній політиці, при вивченні поведінки господарських суб'єктів, окремих індивідів у процесі реалізації їхніх потреб, інтересів, цілей; 3) не можна забувати, що проблеми зростання добробуту – це відображення фундаментальних проблем економічного вибору, які в принципі не можуть бути вирішені через безмежність потреб та обмеженість ресурсів; 4) при всіх спробах певним чином кількісно та якісно описати саме поняття добробуту ми не маємо його однозначного визначення, частіше зациклюємося на визначенні соціально прийнятних стандартів і не можемо з певною мірою достовірності встановити, якими будуть параметри цього поняття у найближчому майбутньому.

¹² Бьюкенен Дж.М. Конституция экономической политики // Сочинения / Пер. с англ. Серия: "Нобелевские лауреаты по экономике". – М., 1997. – Т. 1. – С. 23.